

ISAIA 53. ANALIZA EXEGETICO-TEOLOGICĂ A DISCURSULUI RETORICO-PROFETIC

Abstract

The study of the rhetoric in general, and particularly of the biblical, namely of the old testamentary one is essential for decoding, understanding and composing discursively nowadays when once the informational phase is surpassed, the general tendency is towards creating a communication era. One of those who have tackled the rhetorical aspects of the prophetic writings has been Saint Jerome, closely followed by Saint Basil the Great; nonetheless there are some preoccupied by the subject in our times as well. All these works are focused on explaining the texts from a theological perspective and the unanimous message is somewhat simple: we need to take full ethical responsibility of our own critical judgements based on the best available proofs and pieces of information. Bearing this in mind as a starting point, I intend to carry out a philological-theological analysis of the rhetoric dimension within the prophetic discourse, namely Isaiah 53.

MIHAI HAGY

Faculty of Orthodox Theology
"Babeş-Bolyai" University
in Cluj-Napoca

mihail.nagy@yahoo.com

Keywords

prophetic discourse, rhetoric, isaiah 53, prophecy, fulfillment Gospels

Retorica stilului profetic

Înțelegerea și cunoașterea reală a valorii Vechiului Testament stă în strânsă legătură cu Noul Testament. Vechiul Testament este, putem spune, cuvântul înainte al Noului Testament și din această cauză sensul lui devine evident doar în legătură cu acesta, după cum se exprimă și Fericitul Augustin: „Novum Testamentum in Vetere latet, Vetus in Novo patet”. Trecerea de la Vechiul la Noul Testament, este exprimată de Sfântul Evanghelist Matei prin înșiruirea strămoșilor după trup ai Mântuitorului. Prin aceasta se arată nu numai legătura (Sf. Ioan Gură de Aur 1994, 533), dar și unitatea Sfintei Scripturi, curgerea ei, lucru ce atestă faptul că textul ei este eminent retoric.

Acest adevăr mai rezultă și din faptul că în Sfânta Scriptură apare tipul (Breck 1996, 41-2; Moisescu 1942, 105), înfățișat printr-o realitate istorică a Vechiului

Testament, care se împlinește în mod desăvârșit în Noul Testament. În felul acesta, evenimente sau persoane din Vechiul Testament, devin tipuri ale unor evenimente sau persoane din Noul Testament care constituie antitipurile lor. Potrivit naturii sale, tipul poate fi reprezentat de persoane (Adam, Melchisedec, David, etc. care îl prefigurau pe Hristos), de evenimente sau lucruri (mana, șarpele de aramă, mielul pascal, etc.), sau precepte legale (dispoziția de a nu zdrobi oasele mielului pascal). Din punct de vedere al raportului dintre tip și antitip putem vorbi despre trei categorii de tipuri: a) profetice sau alegorice, b) morale sau tropologice, c) anagogice. Vechiul Testament este bogat în exemple de tipuri profetice, cele tropologice și anagogice fiind mai puțin numeroase. însă trebuie făcută mereu diferențe dintre tipurile Vechiului Testament și adevărurile Noului Testament, întrucât adevărurile sunt superioare tipurilor (Moiescu 1942, 106).

Vechiul Testament ca „pedagog spre Hristos”, conține tipuri care ne pregătesc și ne sugerează venirea lui Hristos. Legea Veche este privită, în general, ca o fază de pregătire a omenirii pentru venirea Legii celei noi în Iisus Hristos. Hristos a fost considerat ca mărgăritarul de preț care se găsea îngropat în ogorul Vechiului Testament (Origen 2002, 36). Astfel privesc lucrurile, între Vechiul și Noul Testament există o legătură firească și, în același timp, o unitate ce este subliniată și de caracterul hristocentric al Scripturii (Chialda 1981: 542-61). Dacă Vechiul Testament reprezintă istoria pregătirii neamului omenesc pentru primirea mântuirii realizate de Hristos, Noul este împlinirea acesteia. Toată Scriptura este o mărturisire despre Hristos, care în repetate rânduri în cuvântările Sale, face referire la cărțile Vechiului Testament, mai cu seamă la profeții, cu ajutorul cărora argumentează realitatea împlinirii în persoana Sa a acestora.

Cu cât te adâncești mai mult în Sfânta Scriptură, cu atât descoperi mai mult că nu este doar o adunare de cărți puse la întâmplare, ci este un întreg cu legătură interioară. Acest lucru arată faptul că textul Scripturii este unul retoric, întrucât există acea curgere a textului fiecărei cărți din una în alta, descoperind o cuvântare bine alcătuită și convingătoare. Noul Testament, aproape la fiecare pagină sau capitol din scrierile sale, cuprinde citate din Vechiul Testament ce dovedesc „adevărul și viața” Mântuitorului. Citatele Vechiului Testament – mai cu seamă mă refer la profețiile mesianice – făcute în Noul Testament, sunt încă o probă evidentă a raportului celor două Testamente, lată un exemplu al raportului dintre profețiile Vechiului Testament și împlinirea lor în Noul Testament

Toate acestea s-au scris de profetul Isaia cu aproape o mie de ani înainte și s-au împlinit întocmai. Împlinirea profețiilor cu privire la Persoana Mântuitorului dovedește

faptul că Vechiul Testament are nu numai valoare de mărturie doctrinară ci și autoritate divină. Întreg Vechiul Testament face parte din economia divină a mântuirii neamului omenesc. Așadar fiecare text sau carte a Vechiului Testament cuprinde Revelația divină, care culminează în Noul Testament, în Însăși Persoana Mântuitorului. Dacă în Vechiul Testament, Hristos, este prezent prin mărturie, Noul cuprinde desăvârșita descoperire a Sa. Putem spune deci că Vechiul Testament este legat de Noul prin Însăși persoana lui Hristos, lucru întărit de afirmațiile Sfântului Apostol Pavel: „După ce Dumnezeu odinioară, în multe rânduri și în multe chipuri, a vorbit părinților noștri prin prooroci, în zilele acestea mai de pe urmă, ne-a grăit nouă prin Fiul” (Evr 1:1-2).

Retorica Vechiului Testament este o dovadă a luptei neîncetată a profeților pentru realizarea unei lumi superioare. Aceasta se constituie într-o predică adecvată tuturor timpurilor. De aceea, proorocii, pot fi numiți, pe drept cuvânt contemporanii noștri. În cele ce urmează, ne vom referi, pe scurt la profețiile mesianice ale profetului Isaia, numit, pe bună dreptate evanghelistul Vechiului Testament, întrucât nici un profet nu a mai scris atât de mult despre venirea lui Mesia. Din acest motiv, cartea sa a fost numită a cincea Evanghelie. Interesantă este și asemănarea dintre cartea profetului Isaia și Sfânta Scriptură în general. În acest sens, John Stevenson (*Studies from the Old Testament*) prezintă într-o formă schematică această asemănare: Biblia: Vechiul Testament (39 cărți); Noul Testament (27 cărți) – Isaia: Judecată (39 capitole); Mângâiere (27 capitole).

Analiză exegetico-teologică

A) Părintele Nicolae Neaga (2007, 77-107) rezervă profetului Isaia cel mai mare spațiu, analizând 18 profeții mesianice, multe din ele cu ajutorul tâlcuirilor Sfinților Părinți. Face, totodată, analize, din punct de vedere etimologic, prin explicarea termenilor ebraici originali. Textele mesianice ale profetului Isaia sunt, în general, cunoscute și ușor de reperat (Is 2:2-4; 7:14 etc.). Cu privire la dimensiunea retorică a prevestirilor din Vechiului Testament, evidențiem mai multe aspecte, alese pe considerentul actualității, evident, cu adaptările de rigoare: Forma de adresare sau de atenționare este pe măsura autorității lui, conformă, totodată, cu starea morală jalnică în care decăzuse poporul lui Iuda, în sânul căruia a propovăduit: „Ascultați cuvântul Domnului, voi conducători ai Sodomei, luați aminte la învățătura Domnului, voi popor al Gomorei!” (Is 1:10); Icusita utilizare a proverbelor: „Vai de cei ce zic răului bine și binelui rău” (Is 5:20); „Gândurile Mele nu sunt ca gândurile voastre, și cugetele Mele precum cugetele voastre,

zice Domnul...” (Is 55:8) etc.

Retorica pusă în slujba dreptății și păcii sociale: „Învățați să faceți binele, căutați dreptatea, ajutați pe cel apăsător, faceți dreptate orfanului, apărați pe văduvă” (Is 1:17); „Preface-vor săbiile în fiare de pluguri și lăncile lor în cosoare. Nici un neam nu va mai ridica sabia împotriva altuia și nu vor mai învăța războiul” (Is 12:4); „Dreptatea va fi ca o cingătoare pentru rărunchii Lui și credințioșii ca un brâu pentru coapsele Lui. Atunci lupul va locui laolaltă cu mielul și leopardul se va culca lângă căprioară... Pruncul de țâță se va juca lângă culcușul viperei și în vizuina șarpelui otrăvitor copilul abia înțărcat își va întinde mâna. Nu va fi nici o nenorocire și nici un prăpăd în tot muntele Meu cel sfânt!” (Is 11:5-9).

Inteligenta utilizare a parabolilor: în capitolul 5 al cărții, întâlnim pilda viei neroditoare, care anticipează profetic parabola smochinului neroditor (Lc 13:6-9), rostită de Mântuitorul la trecerea a peste 700 de ani, cu același înțeles: lipsa de roadă a poporului ales va înșela, astfel, așteptările Stăpânului-săditor, Dumnezeu. Utilizare a cuvântărilor parenetice și panegirice, de o frumusețe deosebită, care pot fi reproduse și acum la amvon, fără modificări esențiale. Din prima categorie am exemplifica pareneza despre post (Is 58), de o actualitate evidentă: „...Nu știți voi postul care îmi place? – zice Domnul. Rupeți lanțurile nedreptății, dezlegați legăturile jugului, dați drumul celor asupriți și sfărâmați jugul lor. Împarte pâinea ta cu cel flămând, adăpostește în casă pe cel sărman, pe cel gol îmbracă-l și nu te ascunde de cel de un neam cu tine...” (Is 58:6-7). Din a doua categorie, a panegiricelor cu accente parenetice, face parte și celebra profeție cu privire la patimile și jertfa Mântuitorului de care ne vom ocupa mai în amănunt (Is 53:1-12).

Buna cunoaștere a figurilor de stil, utilizate pentru impresionarea auditoriului face dovada unei științe superioare în folosirea cuvântului. Ele au constituit, în permanență, o preocupare majoră a retorilor și stilisticienilor. Figurile de stil se clasifică în: figuri de cuvinte (metafora, metonimia, sinecdota, catahreza, litota, hiperbola); figuri de gândire: (a: descrierea, portretul, aluzia, comparația, alegoria, antiteza, reticența, suspensia; b) interogația și exclamația retorică, dubitația, apostrofa, ironia, sarcasmul, imprecizia, prosopopeea); figuri gramaticale: (inversiunea, pleonasmul, repetiția). Figurile de vorbire sunt folosite foarte mult și în Sfânta Scriptură; și toate figurile de vorbire variate folosite în alte cărți le regăsim și în textul scripturistic, inclusiv în Cărțile Profeților.

Comparația este o figură de stil în care un lucru este comparat în mod formal cu altul, pentru a impresiona mintea cu asemănarea sau analogia lor. Exemplele sunt elocvente,

în cele 66 de capitole din Isaia, dacă ne gândim la o serie de formulări precum: „Sidonul a ajuns ca o colibă într-o vie, ca o covercă într-o bostănărie, ca o cetate împresurată! Dacă pomul Savaot nu ne-ar fi lăsat o rămășiță, am fi ajuns ca Sodoma și ne-am fi asemănat cu Gomora” (Is 1:8-9); „Și vor aduna prada voastră, cum adună lăcustele; arunca-se-vor asupra ei, cum se aruncă lăcustele” (Is 33:4); „Șaronul a ajuns ca o campie” (Is 33:9); „Popoarele vor fi prefăcute în cenușă ca spinii tăiați și mistuiți în foc” (Is 33:12); „Atunci va sări șchiopul ca cerbul” (Is 35:6). Datorită numărului mare de comparații care se regăsesc pe parcursul cărții profetului Isaia, am hotărât să aleg doar câteva, pentru exemplificare și înțelegere.

Metafora este o figură prin care dintr-o anumită asemănare sau analogie presupusă, un nume, un atribut sau o acțiune aparținând unui obiect sau caracteristicii unui obiect este atribuită altuia la care nu este aplicabil în mod literal. Regulile care guvernează folosirea metaforei: a) Lucrul din care este luată o metaforă și cu care un alt lucru este comparat trebuie să fie cunoscut: „Ierusalimul...dărâmată și Iuda este gata să cadă” (Is 3:8); „Via domnului este casa lui Israel, iar oamenii din Iuda, sădirea lui dragă” (Is 5:7); „Babilonul, podoaba împăraților, cununa mândriei Caldeilor” (Is 12:19) implică o cunoaștere a arheologiei, geografiei și istoriei biblice; b) Scopul unei metafore trebuie să fie studiat. Contextul imediat poate indica aceasta, sau scopul general și contextul capitolului în care se găsește „Dar domnul se va milostivi de Iacov (adică seminția acestuia, n.n.) și va alege încă o dată pe Israel (țara unde locuiește seminția, n.n.) și îl va statornici în pământul lui (țara care va purta numele lui Israel, n.n.)” (Is 14:1); c) Punctul de comparație trebuie să fie considerat cu grijă și trebuie să se ia în considerare faptul că punctele de asemănare nu sunt multiplicat în mod nejustificat.

Metonimia – schimbarea numelui – este o figură în care numele unui obiect este pus pentru alt obiect, cele două fiind atât de înrudite încât menționarea unuia sugerează în mod natural pe celălalt. Ea este întemeiată pe relația închisă dintre cele două, nu asemănarea, de exemplu „sticla” pentru „băutură”; „ceașcă” pentru „vin”; etc. Metonimia implică un anumit tip de „dislocare” semantică: a) Cauza pentru efect sau efectul pentru cauză: „Locuitorii Sidonului vor cădea de sabia” (Is 3:25); b) Subiectul pentru atribut, sau invers: „Ei au trecut pasul (locul cel strâmt, n.n.) (Is 10:29); c) Forma pentru lucrul conținut: „Ascultă cerule, și ia aminte, pământule, că Domnul grăiește” (Is 1:2); d) Semnul pentru lucrul semnificat: „Tu ai lepădat (neamul tău) casa lui Iacov” (Is 2:6).

Sinecdoca este o figură prin care o parte dintr-un lucru este pusă pentru întreg, sau un întreg pentru o parte, specia pentru gen, etc. Aceasta este strâns legată de metonimie.

Dar aici nu schimbăm numele de la un lucru pentru altul, ci dăm subiectul unui nume care semnifică ceva mai mult sau mai puțin decât intenționăm. Astfel specia este pusă pentru gen, „om” pentru „ființele umane” în general, „aur” pentru „bani”, o „sabie” pentru „armă”; „evreu și grec” pentru toată omenirea, etc. Mai rar genul este pus pentru specii.

Hiperbola este o figură de stil în care expresia este o exagerare evidentă a înțelesului intenționat a fi transmis, sau prin care lucrurile sunt reprezentate ca fiind mult mai mari sau mai puțin, mai bine sau mai rău, decât sunt ele în mod real. Exagerarea nu are intenția de a înșela, ci de a face gândul sau cuvântul mai eficient sau mai apăsător. Nici exagerarea nu înșală, pentru că este clar pentru fiecare ceea ce vrea să se spună. Aceasta este o figură legitimă de vorbire. Ironia este o figură de stil în care limbajul înseamnă în mod literal exact opusul a ceea ce autorul intenționează să spună: Ironia ridiculizează în timp ce pretinde că laudă. Personificarea este o figură de stil prin care viața este atribuită lucrurilor fără viață. Această figură este folosită foarte mult în special în Vechiul Testament (Is 55:12).

Apostroful este o figură de stil în care vorbitorul sau scriitorul se adresează unei persoane absente ca și când ar fi prezentă, o persoană moartă ca și când ar trăi, sau unui lucru fără viață ca și când ar trăi. Apostroful este combinat adesea cu personificarea, sau o include. Interogația este o figură de stil în care se pune întrebarea cu scopul de a afirma opinia personală a cuiva mai puternic, nu pentru a obține o informație. Ea este numită întrebare retorică. „Cine va crede ceea ce noi am auzit și brațul Domnului cui se va descoperii?” (Is 53:1); „întru smerenia Lui judecata Lui s-a ridicat și neamul Lui cine îl va spune?” (Is 53:8). Exclamația este o figură de stil similară interogării, folosită pentru a exprima sentimentele sau gândurile cuiva într-un mod mai puternic: „Că s-a luat de pe pământ viața Lui!” (Is 53:8). Fabula/alegoria este o poveste în care animalele sunt lucruri fără viață care sunt reprezentate ca vorbind și acționând ca un om inteligent. Unii nu recunosc existența fabulei în Sfânta Scriptură, numind-o pildă sau parabolă. Conținutul alegoric al pildei ne demonstrează că este vorba despre fabulă.

Ghicitoarea/ enigma este o enigmă, o zicală întunecată un exemplu mascat al cărui înțeles cititorul îl poate lesne deduce. Alegoria este o figură de stil în care un lucru este descris sub imaginea altuia. Este o metaforă continuată. Alegoria și parabola ar putea fi considerată a constitui al patrulea capitol, în ce privesc tipurile, al procedeelelor stilistice. Dar, vorbind în mod strict, ele aparțin tot acestui tip. Există doar două sau trei exemple ale alegoriei și parabolei mistice în Sfânta Scriptură și acestea ar trebui să fie clasate sub

alte „tipuri”. Conform Psalmului 80 care poate fi numit alegorie retorică. Parabola este o figură de stil în care o narațiune, nu istorică, dar adevărată față de faptele și experiențele vieții umane, este necesară pentru a ilustra un adevăr spiritual sigur. O parabolă este o comparație continuată, așa cum o alegorie este o metaforă continuată. Cuvântul provine din grecescul parabalo – „a compara ceva cu altceva”.

B) Isaia își începe cartea profetiei cu ceea ce începe cartea Facerii: omul în păcat și în răzvrătire împotriva lui Dumnezeu, și sfârșește cu ceea ce cartea Apocalipsei sfârșește: cu crearea unui cer nou și a unui pământ nou unde cei drepti vor fi împreună în slava lui Dumnezeu, iar cei păcătoși vor fi trimiși la osândă veșnică. Principala împărțire a cărții are loc după încheierea capitolului 39 (întrucât cartea se împarte în două, n.n.) în același fel în care Vechiul Testament se încheie după a 39 carte. Structura întregului capitol 53 este sub formă de chiasm (Dahood 1976, 145; Breck 2005, 27). Este o paralelă care începe și se termină cu aceeași notă. Un punct important al acestei paralele este modul în care se concentrează totul în jurul acesteia. Punctul central al acestui pasaj este aspectul suferinței. Dar înainte de a citi despre suferințele „Robului Domnului”, suntem încredințați de slava Acestuia. El însă va propăși. Acesta este și mesajul pe care se întemeiază cartea Apocalipsei.

O interesantă formă retorică se regăsește în versetul 13 al capitolului 12 care începe cu o poruncă. Se zice: „Luați aminte!”. Dumnezeu ne sfătuiește că ar trebui să venim să-L vedem pe Cel pe care L-a alea să-l fie Slugă. Hristos și-a luat asupra-și acest titlu de „Rob”. În paralel putem pune textul de la Filipeni 2:6-7 unde citim: „Care, Dumnezeu fiind în chip, n-a socotit o știrbire a fi El întocmai cu Dumnezeu, 7 Ci S-a deșertat pe Sine, chip de rob luând, făcându-Se asemenea oamenilor, și la înfățișare aflându-Se ca un om”. Acela care este din veci (Sf. Ioan Damaschinul 2004, 125), a luat chipul Robului: „Dar El a luat asupra-și durerile noastre și cu suferințele noastre S-a împovărat. Și noi îl socoteam pedepsit, bătut și chinuit de Dumnezeu, 5 Dar El fusese străpuns pentru păcatele noastre și zdrobit pentru fărădelegile noastre. El a fost pedepsit pentru mântuirea noastră și prin rănilor Lui noi toți ne-am vindecat. 6 Toți umblam rătăciți ca niște oi, fiecare pe calea noastră, și Domnul a făcut să cadă asupra Lui fărădelegile noastre ale tuturor (Is 53:4-6).

În aceste versete oscilăm între adevărul despre lucrarea lui Hristos și ceea ce aștepta poporul de la el. Este un contrast între realitate și iluzie:

- 53:4 – Realitate – „Dar El a luat asupra-Și durerile noastre, și cu suferințele noastre S-a împovărat”;
- 53:4 – Iluzie – „Și noi îl socoteam pedepsit, bătut și chinuit de Dumnezeu”;
- 53:5 – Realitate – „Dar El fusese străpuns pentru păcatele noastre și zdrobit pentru fărădelegile noastre. El a fost pedepsit pentru mântuirea noastră și prin rănilor Lui noi toți ne-am vindecat”;
- 53:6 – Iluzie – „Toți umblam rătăciți ca niște oi, fiecare pe calea noastră”;
- 53:6 – Realitate – „și Domnul a făcut să cadă asupra Lui fărădelegile noastre ale tuturor”.

Iar în versetele 4-8 avem paralelă între ceea ce reprezentau de fapt nevoile lui Israel în contrast cu ceea ce divinul „Rob” a venit să îndrepte. Cel nevinovat a fost pedepsit în locul celui vinovat, iar cel vinovat a fost lăsat liber. Există, de asemenea, un paralelism contrastant, bun de pus în evidență, între regele Babilonului prezentat în Isaia 13-14 și suferințele Robului din Isaia 52-53:

Concluzii

Studiul retoricii în general și a celei biblice a vechi-testamentare, în special, este esențial pentru decriptarea, înțelegerea și compunerea discursivă, într-un timp în care, depășindu-se stadiul informațional, se tinde, spre instituirea unei ere a comunicării. Revenirea în atenție a acestei discipline, considerată de unii îmbătrânită sau învechită, în secolul XX, se datorează în cea mai mare parte caracterului său transdisciplinar și noii perspective asupra recuperării tradiției sale într-o structură coerentă a interacțiunii în comunicare. Prezentarea unor probleme dintr-un domeniu cu o istorie și complexitate remarcabile se dorește a fi un îndemn pentru viitorii specialiști în comunicare, de a se deprinde cu reflecția, analiza și critica unui fenomen care ne privește pe toți deopotrivă.

Discursul se construiește pe baza unor elemente fundamentale și este imprimat cu personalitatea autorului, care își îmbogățește discursul alegând să folosească acele figuri de stil care îi exprimă cel mai bine gândirea și trăirea. Pentru o înțelege cât mai bună a specificului figurilor de stil folosite de autorii inspirați, am ales să mă rezum la o prezentare a acestora aplicată pe cartea profetului Isaia în ansamblu, precedată de o scurtă expunere a scopurilor omiletice și catehetice care determină folosirea lor. Limitarea studiului la cartea Isaia este întemeiată: a) în primul rând extinderea cărții oferă material suficient pentru identificarea tuturor figurilor de stil, b) în al doilea rând putem considera că discursul profetic isaian este reprezentativ pentru discursul profetic

în general, și c) gândirea profetului Isaia este apropiată gândirii Evangheliștilor fapt care i-a adus supranumele de „Evanghelistul Vechiului Testament”.

Această analiză asupra cărții Isaia, restrânsă la un singur capitol – 53, care are ca temă principală suferințele lui „Ebed Yahve”, este parte integrantă din aria tematică pe care îmi propun să o acopăr pe parcursul studiilor doctorale. Subiectul poate fi cercetat mai amplu, desigur, însă studiul de față este, fără îndoială, indispensabil pentru dezvoltări ulterioare.

References

- Breck, John. *Cum să citim Sfânta Scriptură? Despre structura limbajului biblic*. Traducere de Ioana Tămăian. Alba-Iulia: Reîntregirea, 2005.
- Breck, John. *La puissance de la parole*. Paris, 1996.
- Chialda, Mircea. „Raportul dintre Vechiul și Noul Testament: Unitatea Sfintei Scripturi” *Biserica Ortodoxă Română* 5-6 (1981): 542-561.
- Ciudin, Nicolae. *Studiul Vechiului Testament*. București: IBMO, 2002.
- Dahood, M. *Chiasmus*. Nashville: Abingdon, 1976.
- Moiescu, Iustin. *Sfânta Scriptură și interpretarea ei în opera Sfântului Ioan Hrisostom*. Cernăuți, 1942.
- Neaga, Nicolae. *Hristos în Vechiul Testament*. Cluj-Napoca: Renașterea, 2007.
- Sf. Ioan Damaschin. *Dogmatica*. Traducere de Dumitru Fecioru. Apologeticum, 2004.
- Sf. Ioan Gură de Aur. *Omilii la Matei*. În *Părinți și Scriitori Bisericești* 23. Traducere de Fecioru. București: IBMO, 1994.
- Stevenson, John. *Old Testament Biblical Theology, The Nature & Method of Old Testament Biblical Theology*. <http://www.angelfire.com/nt/theology/>. Accesat 25.11.2008.
- Stevenson, John. *Studies from the Old Testament*. <http://www.angelfire.com/nt/theology/>. Accesat 25.11.2008.